

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота магістра

на тему:

**«Сім'я як базова соціально-економічна одиниця первісного суспільства:
проблеми методології досліджень»**

Виконав: студент II курсу магістратури, групи Ist1-
M20

спеціальності 014 Середня освіта (Історія)

Яхієв Ільдар Євгенович

Керівник: Федьков О.М., доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри архівознавства,
спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна база дослідження.....	13
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА СІМ'Ї В ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ...	20
2.1. Передумови виникнення шлюбних відносин.....	20
2.2. Процес становлення та розвитку форм первісної сім'ї та шлюбних відносин.....	30
РОЗДІЛ 3. ПЕРВІСНА СІМ'Я – ОСНОВНА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОДИНИЦЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	43
3.1. Первісне суспільство та його господарська еволюція у палеолітичну добу.....	43
3.2. Первісна сім'я як основа економічного господарювання доби мезоліту-енеоліту	57
РОЗДІЛ 4. ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	70
4.1. Сім'я під час трансформацій економічних формацій	70
4.2. Роль сімейних відносин у процесі видозміни первісного господарювання.....	80
ВИСНОВКИ.....	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	92

ВСТУП

Сім'я в своєму становленні відображає суттєві тенденції розвитку всього суспільства. Як соціальний інститут сім'я не просто відчуває на собі сильний вплив факторів соціальної динаміки, але багато в чому і сама ці фактори визначає. Тому проблема походження та особливостей розвитку сім'ї та шлюбу продовжує залишатися актуальною для дослідження і сьогодні.

Цікавою для аналізу є проблематика початку становлення сім'ї та шлюбу в первісному суспільстві. Варто відзначити, що і на сьогодні серед науковців відсутня згода щодо деяких питань еволюції та становлення сім'ї та інституту шлюбу. Деякі дослідники наполягають на тому, що в первісному людському суспільстві існував проміскуїтет, тобто мали місце неупорядковані статеві відносини, інші наголошують, що абсолютно нерегульовані статеві відносини навряд чи існували будь-коли.

Розвиток інституту сім'ї, зміна кліматичних умов та умов соціально-економічного буття суспільства знаходилися в тісному взаємозв'язку в первісному суспільстві. Чинником, що перешкоджає повному знищенню раннього людського суспільства, могло бути створення стійких парних зв'язків. З появою родів статеві відносини були впорядковані, але вважати цей час настанням шлюбних відносин було б неправильно.

Уперше такі обов'язки виникли з появою групового шлюбу, що є союзом двох родів, який забезпечував статеві відносини між ними. На ранніх етапах антропо- і соціогенезу виробництво значною мірою визначалося природними закономірностями, бо людина виступала як «стадна тварина». За всієї значимості територіально-поселенських та природно-кліматичних умов життя сім'ї основним двигуном її еволюції таки була природа.

У цілому в первісному суспільстві сім'я як соціально-економічний інститут відігравала важливу роль в трансформації економічних формацій та еволюції первісного господарювання. З огляду на це актуальним є аналіз

основних форм її функціонування в первісному суспільстві та ролі сімейних відносин в господарській еволюції.

Первісне суспільство досліджувалося багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями, серед яких варто відзначити В. Алексеєва, К. Бунятян, М. Гладких, Л. Залізняка, П. Борисковського, Ю. Бромля, П. Єфименка, О. Золотарьова, Б. Малиновського, Л. Моргана, О. Першиця, С. Сегеду, В. Станка тощо. Історичні форми сім'ї були предметом розгляду таких науковців як С. Анісіна, О. Золотарьов, В. Кріцков, Б. Поршнев, Ю. Семенова, О. Шепталін. Опис етнографічних досліджень первісного суспільства міститься в роботах З. Абрамової, О. Бессудного, С. Бібікова, О. Величко, Г. Григор'євої, В. Шнірельмана, І. Шовкопляса тощо.

Об'єктом дослідження є соціальні та економічні особливості розвитку первісного суспільства.

Предметом дослідження є сім'я як соціально-економічна одиниця первісного суспільства.

Хронологічні рамки дослідження чітко визначити складно, початок досліджуваного періоду сягає початку нижнього палеоліту, верхньою часовою межею дослідження є період початку енеоліту (приблизно 5-3 тис. років до н.е.).

Метою дослідження є аналіз особливостей становлення та розвитку інституту сім'ї та особливостей його впливу на еволюцію соціально-економічних відносин в первісному суспільстві.

З огляду на визначену мету були сформульовані такі *завдання* дослідження:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу за проблематикою дослідження;
- дослідити основні передумови виникнення шлюбних відносин;
- розглянути процес становлення форм первісної сім'ї та шлюбних відносин;

- проаналізувати особливості господарської еволюції первісного суспільства в палеолітичну добу;
- визначити засади соціально-економічного буття первісної сім'ї в період мезоліту-енеоліту;
- дослідити еволюцію соціально-економічних відносин в первісному суспільстві, зокрема, роль сім'ї в процесі видозміни первісного господарювання.

Методи дослідження. Під час написання роботи були використані загальнонаукові методи. Зокрема, застосування методу аналізу дозволило об'єктивно розглянути основні періоди історії первісного суспільства. За допомогою історико-хронологічного методу було систематизовано історичні події в їх хронологічній послідовності. За використання методу системного аналізу було здійснено дослідження еволюційного розвитку сім'ї та економічного господарства у їх взаємозв'язку. Для визначення основних характеристик направленості історичних процесів було використано методи факторного та динамічного аналізу. Причинно-наслідковий аналіз дозволив дослідити генезис історичних явищ та об'єктів.

Наукова новизна роботи полягає у визначенні основних характеристик соціального буття та ролі сім'ї в еволюції первісного господарювання. *Практичне значення* результатів роботи полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані в подальшому аналізі зазначеної проблематики соціально-економічного розвитку первісного суспільства.

Структура роботи відповідає меті та завданням і складається зі вступу, переліку умовних скорочень, чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаної літератури (77 позицій). Загальний обсяг основної частини роботи складає 91 сторінку.

ВИСНОВКИ

За результатами здійсненого дослідження було сформульовано такі висновки.

1. Можна відзначити наявність значної кількості археологічних та етнографічних джерел дослідження первісного суспільства, які зокрема дозволяють робити певні висновки щодо засад існування первісної сім'ї та шлюбу. Проте часто їх доволі складно трактувати, що призводить до появи протилежних думок у дослідників щодо сутності укладу первісного строю. І досі серед археологів та етнологів немає остаточної згоди щодо ходу процесів еволюції сім'ї та шлюбу, можливої лінійності такого розвитку, початкової форми існування сім'ї, її патріархальності чи матріархальності тощо.

2. Передумовою виникнення у первісному передлюдському суспільстві шлюбних відносин був проміскуїтет. Хоча низка науковців не поділяють такої думки, наголошуючи на тому, що статеві відносини передлюдей з початку мали ті чи інші механізми регламентації. Зокрема, противники існування проміскуїтету в первісному суспільстві звертаються до досліджень етнології і посилаються на поведінкову практику низки видів приматів. Проте аналіз фактологічного матеріалу свідчить про те, що вихідною антропологічною формою реалізації статевого інстинкту міг бути саме проміскуїтет.

3. Процес становлення форм первісної сім'ї та шлюбних відносин активізувався з появою екзогамії як засобу підпорядкування статевих інстинктів соціальним нормам поведінки. Ідея непристойності шлюбів між близькими родичами була першою спробою усвідомлення єдності людської групи, зміцнювала соціальні зв'язки всередині громади та забезпечувала її моральну єдність, підпорядковуючи особисті інтереси суспільним.

Серед дослідників досі не досягнуто єдності думок щодо первісної форми шлюбу як особливого інституту, що регулює відносини між статями, оформлення якого вчені пов'язують із виникненням родової організації та

властивої їй дуальної екзогамії. Одна група дослідників дотримується концепції групового шлюбу і стверджує, що вихідною формою були кровноспоріднені статеві відносини, які пізніше змінилися різними формами індивідуального шлюбу та індивідуальної сім'ї. Інші вважають, що від початку історії людства існували індивідуальний шлюб та індивідуальна сім'я, які у своєму розвитку набували різних форм. Треті займають компромісну позицію і вважають, що початковий шлюб, швидше за все, був парно-груповим. На нашу думку, розвиток сім'ї в первісному суспільстві можна вважати послідовною зміною таких її форм: необмежений проміскуїтет, обмежений проміскуїтет, груповий брак, парний брак. Сучасна моногамна сім'я оформилася в існуючій формі в результаті трансформації з групи проміскуїтета спочатку через введення вертикальних і горизонтальних статевих табу – заборон на статеві відносини між поколіннями і всередині поколінь, а потім – через зміну материнського права (основи родової організації) на батьківське, що виразилася у зміні порядку визначення походження та визначила новий порядок успадкування.

4. Результати досліджень палеолітичних поселень дозволяють вважати, що основною структурною одиницею суспільства у верхньому палеоліті вже була нуклеарна (проста) сім'я, що складалася з представників двох поколінь (батьки і діти, які не одружені). З цих вихідних ядер первісного соціуму формувалися локальні групи. Така група забезпечувала себе всім необхідним для повсякденного життя. Контакти з іншими групами через екзогамію були необхідні для створення нових сімей (продовження роду) і супроводжували шлюбні обряди обміну. Кількість нуклеарних сімей у групі залежало крім інших умов від можливостей ландшафту і сезону проживання, але навряд чи перевищувало 4-5 одиниць.

Погляди науковців на сім'ю у верхньому палеоліті зазнали протягом століття зміни від категоричного заперечення до поступового визнання дослідниками того, що основною структурною одиницею соціуму вже у

верхньому палеоліті була проста сім'я. Сучасний стан археологічної вивченості палеоліту та порівняльно-етнографічні дані дозволяють стверджувати, що локальна група мисливців та збирачів верхнього палеоліту складалася з простих (ймовірно, парних) сімей.

5. В епоху мезоліту основною формою шлюбу залишався парний шлюб, продовжували існувати полігінія та поліандрія. Шлюб було, як і раніше, досить легко розірвати, проте вже формуються весільні обряди. Поширення набула полігінія (шлюб з кількома жінками одночасно). Це було особливо розповсюджене у землеробів, де потребувалася праця жінки. В економічному плані, як і раніше, рід був важливішим за сім'ю.

Разом з тим мезолітичним суспільствам була властива більша індивідуалізація способу життя, що проявлялося у більшій господарсько-побутовій незалежності окремої сім'ї від общини, що стало можливим завдяки поширенню індивідуальної мисливської зброї. У період мезоліту суттєво змінюється якість шлюбу – з дислокального він перетворюється на локальний, а з парно групового на парний шлюб. Разом з тим залежність сім'ї від общини залишається дуже високою, здебільшого через нестабільність мисливства, труднощі побуту тощо.

6. Неолітична революція полягала насамперед у переході людства від привласнюючого господарства до виробляючого – скотарства та землеробства, які згодом дозволили не тільки задовольнити основні потреби, а й отримувати регулярний продукт. Життя малими, як правило, сімейними групами в мезоліті та на початку неоліту призвело до значного зміцнення економічної ролі сім'ї та послаблення родових зв'язків.

Саме в цей період поряд з общинною та родовою власністю виникає сімейна власність як перша форма приватної власності. У межах сімейної власності виробник отримав право не роздавати додатковий продукт, а володіти, користуватися та розпоряджатися ним на власний розсуд.

Наявність стійкого і постійного додаткового продукту, що розподіляється в межах традиційної суспільної системи, і зростаючий поділ праці створювали реальні умови для виникнення майнової диференціації. Різке підвищення продуктивності праці окремого індивідуума, а тим більше окремої сім'ї, які створюють додатковий продукт, стало економічною передумовою виникнення користування. Неолітична революція потенційно несла загибель первісного строю, у надрах якого вона відбулася, хоча безпосередньо після її перемоги не відбувалося ще суттєвого порушення первісної рівності. Неолітичну революцію можна визначити як початок шляху розвитку людства до ранньокласового суспільства.

В умовах багатородової землеробської общини інститут шлюбу піднявся на новий рівень і отримав особливу інтегруючу-регулюючу роль. Він сприяв встановленню та зміцненню міжродових відносин. Кожен рід був зацікавлений у своєму чисельному збільшенні, прагнучи інкорпорувати через шлюб, гостинність, побратимство, усиновлення членів сусідніх общин. Шлюб, таким чином, сприяв виробленню єдиного соціонормативного знаменника, затребуваного для подальшого регулювання новостворених внутрішньообщинних і міжобщинних відносин.

Неолітична революція пов'язана з безпосереднім висуванням сімейно-родового життя до центру людського буття. Саме це висування ідеї єдності роду на перший план у суспільній свідомості послужило спонукальним мотивом до зміни всього способу життя первісної людини. Воно викликало перехід до осілого існування та заснування постійних поселень, що дало можливість згодом перейти до землеробства та скотарства, що кардинально змінило весь господарський побут людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова З.А., Григорьева Г.В. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. Вып. 3. СПб., 1997. 149 с.
2. Авдусин Д.А. Археология СССТ. М.: Высшая школа, 1977. 289 с.
3. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. М.: Высш. шк., 1990. 351 с.
4. Амусин И. Д. Социально-экономическая история древнего мира в трудах акад. А. И. Тюменева // Проблемы социально-экономической истории древнего мира. М.-Л., 1963. С. 5-17.
5. Анисина С. С. Исторические формы семьи в аспекте их социокультурной архетипичности. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2008. № 4. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskie-formy-semi-v-aspekte-ih-sotsiokulturnoy-arhetipichnosti>. (дата звернення: 29.07.2021)
6. Археология и палеогеография позднего палеолита Русской равнины. Путеводитель советско-французского полевого семинара «Динамика взаимодействия между естественной средой и доисторическими обществами». Научный руководитель И.П. Герасимов. Редакционная коллегия: А.А. Величко (ответственный редактор), В.П. Любин, Н.Д. Праслов, Е.И. Куренкова. М.: Наука. 137 с.
7. Бажуков В. Социальная и культурная антропология. М., 2012. 283 с.
8. Бессуднов А.А., Диннис Р., Артюшенко А. А. Условия залегания культурных горизонтов палеолитической стоянки Костёнки. *Актуальная археология. Комплексные исследования в археологии*. 2018. С. 69-73. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32684345>. (дата звернення: 29.07.2021)

9. Бибииков С.Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования в палеолите. *Советская археология*. 1969. № 4. С. 5-22.
10. Богатова Л.М. Об одном «Позоре» человеческого рода. *Ученые записки Казанского университета*. Сер. Гуманит. науки. 2015. № 1. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-odnom-pozore-chelovecheskogo-roda>. (дата звернения: 29.07.2021)
11. Борисковский П. И. Палеолитические жилища на территории СССР и этнографические параллели к ним. М., 1956. 32 с. [Электронный ресурс]. URL: https://www.archaeolog.ru/media/books_sov_archaeology/1969_book04.pdf. (дата звернения: 29.07.2021)
12. Борисковский П.И. Палеолит Украины. Историко-археологические очерки. [Электронный ресурс]. URL: https://www.archaeolog.ru/media/books_sov_archaeology/1958_book01.pdf. (дата звернения: 29.07.2021)
13. Бромлей Ю.В. История первобытного общества. Том 1. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. М.: Наука, 1983. 432 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.twirpx.com/file/247432/>. (дата звернения: 29.07.2021)
14. Бужилова А.К. К вопросу о семантике коллективных захоронений в эпоху палеолита. *Этология человека и смежные дисциплины. Современные методы исследований*. М.: Научный мир, 2004. С. 21-35.
15. Бунятян К. П. Давнє населення України: Навчальний посібник. К.: Либідь, 1999. 228 с.
16. Бутинов Н. Первобытнообщинный строй (основные этапы и локальные варианты). С. 80-155 // Проблемы истории докапиталистических обществ. Книга 1. М.: 1968. 692 с.
17. Бутовская М.Л. , Файнберг Л.А. У истоков человеческого общества. М., 1993. 256 с.

18. Валеров А. В. Обмен и распределение в системе социального взаимодействия первобытных и архаических обществ. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика*. 2012. № 3. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obmen-i-raspredelenie-v-sisteme-sotsialnogo-vzaimodeystviya-pervobytnyh-i-arhaicheskikh-obschestv>. (дата звернения: 30.07.2021)

19. Величко А.А., Рогачев А.Н. Позднепалеолитические поселения на среднем Дону // *Природа и развитие первобытного общества на территории европейской части СССР*. М.: Наука, 1969.

20. Виргинский В., Хотеев В. Очерки истории науки и техники с древнейших времен до середины XV века. [Электронный ресурс]. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Science/Virg/index.php. (дата звернения: 30.07.2021)

21. Григорьев Г.П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens. Л.: Наука, 1968. С. 154-155.

22. Гюнтер Г. Ф. К. Родоведение. М.: Белые альвы, 2011. С. 129-156.

23. Данилова В.Ю. История первобытного общества. Учебное пособие. Владимир: ВлГУ, 2014. 75 с.

24. Евсеев В. Этнология и социальная антропология. 2019. 241 с.

25. Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. 3-е изд., доп. и перераб. Киев: Изд-во АН УССР, 1953. 663 с. [Электронный ресурс]. URL: https://www.studmed.ru/view/efimenko-pp-pervobytnoe-obschestvo-ocherki-p-istorii-paleoliticheskogo-vremeni_d87bf10f4a1.html. (дата звернения: 30.07.2021)

26. Залізняк Л. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки. Кам'яна доба України. Вип. 11. К.: Шлях, 2008. С. 96-115. [Электронный ресурс]. URL:

<http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/10094/08-Zalizniak2.pdf?sequence=1>. (дата звернення: 30.07.2021)

27. Залізник Л. Стародавня історія України. К., Темпора, 2012. 542 с.

28. Золотарев А.М. Происхождение экзогамии. [Електронний ресурс]. URL: <https://iphil.ru/zolotarev-a-m-proisxozhdenie-ekzogamii-glava-iii/> (дата звернення: 3.08.2021)

29. Золотарев А. Родовой строй и первобытная мифология. М.: Наука, 1964. 328 с.

30. История и теория антропологии. [Електронний ресурс]. URL: https://openu.kz/storage/lessons/1562/istoriya-i-teoriya-antropologii_6_lecture.pdf. (дата звернення: 3.08.2021)

31. Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община. М.: Наука, 1986. 303 с.

32. Кабо В.Р. Тасманийцы и тасманийская проблема. М.: Наука, 1975. 273 с.

33. Каменецкий В.А., Патрикеев В.П. Труд. М.: Экономика, 2004. 590 с.

34. Кольцов П. М. Понятие «Неолит» и процессы неолитизации Евразии. *Вестник КалмГУ*. 2014. № 4 (24). [Електронний ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-neolit-i-protsessy-neolitizatsii-evrazii>. (дата звернення: 5.08.2021)

35. Кон И.С. Введение в сексологию. М.: Медицина, 1990. 336 с.

36. Коробкова Г.Ф., Масон В.М. Понятие неолит и вопросы хронологии неолита Средней Азии. *Краткие сообщения института археологии*. М.: Наука, 1978. Вып. 153. С. 103-108. [Електронний ресурс]. URL: <https://arheologija.ru/korobkova-masson-v-m-ponyatie-neolit-i-voprosy-i-hronologii-neolita-sredney-azii/>. (дата звернення: 5.08.2021)

37. Крицков В.Ю. Роль и место домашнего труда в истории народного хозяйства: от палеолита до античности. *Научные исследования экономического*

факультета. *Электронный журнал*. [Электронный ресурс].URL: <https://scires.elpub.ru/jour/article/view/41/0>. (дата звернения: 5.08.2021)

38. Куббель Л.Е. Возникновение частной собственности, классов и государства // История первобытного общества: Эпоха классовообразования / отв. ред. Ю. В. Бромлей. М. : Наука, 1988. С. 140-269.

39. Леббок Дж. Доисторические времена, или Первобытная история человечества: пер. с англ. / под ред. и с предисл. Д.Н. Анучина. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. 504 с.

40. Летурно Ш. Прогресс нравственности. СПб.: Ф. Павленков, 1910. 384 с. С. 111. [Электронный ресурс].URL: https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003749928?page=1&rotate=0&theme=white. (дата звернения: 21.08.2021)

41. Малиновский Б. Избранное: Динамика культуры / Пер.: И. Ж. Кожановская, В. Н. Порус, Д. В. Трубочкин. М.: РОССПЭН, 2004. 960 с.

42. Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном обществе. М. : Красанд, 2012. 306 с.

43. Марков А. Происхождение человека и половой отбор. [Электронный ресурс].URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/136490/>. (дата звернения: 21.08.2021)

44. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. М.: Госполитиздат, 1961. Т. 21. 745 с.

45. Массон В.М. Развитие обмена и торговли в древних обществах. [Электронный ресурс].URL: <https://arheologija.ru/masson-razvitie-obmena-i-torgovli-v-drevnih-obshhestvah/>. (дата звернения: 21.08.2021)

46. Морган Л.Г. Древнее общество, или Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Л.: Издательство института народов Севера ЦИК СССР, 1935. 368 с.
[Электронный ресурс].URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/antropologija/morgan_l_g_drevnee_obs

hhestvo ili issledovanie linij chelovecheskogo progressa ot dikosti cherez var varstvo k civilizacii 1935/5-1-0-1793. (дата звернения: 23.08.2021)

47. Морогин В. Г., Мазилев В. А. Методологические перспективы палеопсихологической теории антропогенеза Б. Ф. Поршнева. *Ярославский педагогический вестник*. 2018. № 5. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologicheskie-perspektivy-paleopsihologicheskoy-teorii-antropogeneza-b-f-porshneva>. (дата звернения: 26.08.2021)

48. Мюриэл Дж. Брак и любовь/ пер. с англ. М.: Прогресс, 1985. С. 27.

49. Назарова А.Ю. Понятие «неолитическая революция» в трудах Гордона Чайлда. *Вестник научной ассоциации студентов и аспирантов исторического факультета Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета*. 2019. № 1 (15). [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-neoliticheskaya-revolyutsiya-v-trudah-gordona-chaylda>. (дата звернения: 26.08.2021)

50. Нуреев В. Доиндустриальные экономические системы: традиционные общества. *Terra Economics*. 2010. Том 8. № 4. С. 104-120. [Электронный ресурс]. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/02/11/1214888608/journal8.4.1-12.pdf>. (дата звернения: 27.08.2021)

51. Первобытное искусство стоянки Быки 1 и духовный мир палеолита. [Электронный ресурс]. URL: <http://neolitica.ru/article.php?id=28>. (дата звернения: 27.08.2021)

52. Першиц А. И., Монгайт А. П., Алексеев В. П. История первобытного общества: Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Высш. школа, 1982. 223 с.

53. Плескач В. Н. Табу – первоначальная форма нормативной регуляции поведения человека в первобытном обществе. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2012. № 4. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tabu-pervonachalnaya-forma>

normativnoy-regulyatsii-povedeniya-cheloveka-v-pervobytnom-obschestve. (дата звернення: 28.08.2021)

54. Поршнева Б. Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). М.: Мысль, Главная редакция социально-экономической литературы, 1974. С. 506-509.

55. Раджабов О. Р., Миримова А. А. История эволюции форм брака и семьи. *Социально-гуманитарные знания*. 2019. № 6. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-evolyutsii-form-braka-i-semi>. (дата звернення: 28.08.2021)

56. Ремезова И. И. История британской социальной антропологии. *Вестник культурологии*. 2009. № 4. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/a-a-nikishenkov-istoriya-britanskoy-sotsialnoy-antropologii>. (дата звернення: 28.08.2021)

57. Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи. М.: КРАСАНД, 2010. 308 с.

58. Семенов Ю.И. Завершение становления человеческого общества и возникновение первобытной родовой общины // История первобытного общества : Эпоха первобытной родовой общины / отв. ред. Ю. В. Бромлей. М.: Наука, 1986. С. 105-106.

59. Сосновский А.В. Лики любви. Очерки истории половой морали. М.: Знание, 1992. 207 с.

60. Станко В.Н., Гладких М.И., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. К.: Либідь, 1999. 239 с.

61. Тахтарев К.М. Очерки по истории первобытной культуры. Первобытное общество. 5-е изд., стер. М. : Красанд, 2010. 192 с.

62. Токарев С.А. Ранние формы религии / Под общей редакцией академика В. П. Алексеева. М.: Политиздат, 1990. 622 с.

63. Токарев С.А. К вопросу о назначении женских изображений эпохи палеолита. [Электронный ресурс]. URL:

<http://verigi.ru/?book=152&chapter=23#.YZqLYtJBzRE>. (дата звернення: 9.09.2021)

64. Уайт Э., Браун Д. Первые люди. М.: Мир, 1978. 156 с.

65. Файнберг Л.А. Возникновение и развитие родового строя // Первобытное общество: Основные проблемы развития. М.: Наука, 1975. С. 50-67.

66. Хлопачев Г. А., Гаврилов К. Н. Палеолитические жилища аносовско-мезинского типа: конструктивные особенности и проблема интерпретации. Российская археология. 2019. № 4 С. 27-42. [Электронный ресурс].URL: <http://ras.jes.su/ra/s086960630007212-2-1>. (дата звернення: 17.09.2021)

67. Шепталин А.А. Институционально-правовая трансформация соционормативного регулирования в родовой общине: предправо и обычное право. *Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право»*. 2015. № 4. [Электронный ресурс].URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalno-pravovaya-transformatsiya-sotsionormativnogo-regulirovaniya-v-rodovoy-obshchine-predpravo-i-obychnoe-pravo>. (дата звернення: 17.09.2021)

68. Шепталин А.А. Истоки и становление института соционормативного регулирования в первобытном обществе. *Вестн. Удм. ун-та. Сер. Экономика и право*. 2013. Вып. 4. С. 52-59.

69. Шепталин А. А. Генезис и становление нормативного регулирования института собственности в первобытно-родовом обществе. *Genesis: исторические исследования*. 2020. № 5. [Электронный ресурс].URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/genezis-i-stanovlenie-normativnogo-regulirovaniya-instituta-sobstvennosti-v-pervobytno-rodovom-obschestve>. (дата звернення: 20.09.2021)

70. Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства: Проблема первичных и вторичных очагов. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. 1989. 444 с.

71. Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества : Эпоха первобытной родовой общины / отв. ред. Ю. В. Бромлей. М.: Наука, 1986. С. 236-426.

72. Шовкопляс И.Г. Добраничевская стоянка на Киевщине (некоторые итоги исследования) // Палеолит и неолит СССТ. (Материалы и исследования по археологии СССТ. Т. 185). Л.: Наука, 1972.

73. Шовкопляс И.Г. З історії дослідження Мізинської стоянки. [Електронний ресурс].URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/47152/05-Shovkoplyas.pdf?sequence=1>. (дата звернення: 4.10.2021)

74. Шовкопляс И.Г. Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита. Его состав и назначение. БКИЧП. 1977. № 47. [Електронний ресурс].URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/hozyaystvenno-bytovoy-kompleks-pozdnego-paleolita-ego-sostav-i-naznachenie>. (дата звернення: 7.10.2021)

75. Эванс-Причард Э. История антропологической мысли / Пер. с англ. АЛ. Елфимова ; Ст. А. А. Никишенкова. М.: Вост. лит. 358 с. [Електронний ресурс].URL: http://static.iea.ras.ru/books/Ethnographic_library/Evans-Pritchard_history-of-anthropological-thought.pdf. (дата звернення: 7.10.2021)

76. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. URL: http://souz.info/library/marx/family_and_state.htm.

77. Юдин А.И. Неолит // Археология Нижнего Поволжья. Том 1. Каменный век. Волгоградское научное издательство, 2006. С. 331-454.